

Univerzita Palackého v Olomouci
Filozofická fakulta

**KVALITATIVNÍ PŘÍSTUP
A METODY VE VĚDÁCH
O ČLOVĚKU**

X

Vybrané aspekty teorie a praxe

MATÚŠ ŠUCHA
MIROSLAV CHARVÁT
VLADIMÍR ŘEHAN
(Eds.)

Olomouc 2011

Oponenti:

Prof. PhDr. Ivo Čermák, CSc.

Doc. PhDr. Vladimír Chrz, Ph.D.

Základ publikace tvoří příspěvky z X. česko-slovenské konference Kvalitativní přístup a metody ve vědách o člověku – „Kvalitativní výzkum a vzdělávání“. Konference se konala 24.–25. ledna 2011 v Olomouci.

Na vydání této publikace se finančně podílely:

Rozvojové projekty veřejných vysokých škol (MŠMT ČR)

Katedra psychologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní popř. trestněprávní odpovědnost.

Autorem ilustrace na obálce je Mgr. Jiří Charvát. Název ilustrace: „č.p. 2792“

Editors © Matuš Šucha, Miroslav Charvát, Vladimír Řehan, 2011

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2011

Ediční řada – Sborníky

1. vydání

ISBN 978-80-244-2906-9

APLIKACE METODY PRVA V ETOPEDICKÉ PRAXI

Jiří Závora¹, Zdeněk Staněk²

¹ Katedra psychologie PF UJEP, Ústí n. L., ² Dětský domov se školou, Jiříkov

Abstrakt:

Příspěvek pojednává o aplikaci nedirektivní metody PRVA (Phenomenological Reflection of Visual Artifact) v etopedické praxi. Jsou uvedeny výsledky dvou případových studií dětí z dětského domova se školou, které mají vážné poruchy chování a emocí. Data vzešlá z PRVA byla analyzována IPA (Interpretative phenomenological Analysis). Cílem studie bylo zjistit jaká témata jsou v procesu reflexe v distribuci z hlediska jejich významu vzhledem k individuální skutečnosti dítěte. Příspěvek monitoruje aplikaci PRVA na souboru vybraném prostým účelovým výběrem. Distributivní události jsou ve výsledcích studie evaluovány ve vztahu k individuálním zvláštnostem dítěte a jeho anamnéze.

Klíčová slova:

PRVA, výtvarný artefakt, děti s poruchami chování a emocí, znepokojivé emoce

Pozn.:

Vznik tohoto textu byl podpořen grantem FR 2075/2008 Výtvarný a tvůrčí zážitek při prevenci sociálně patologických jevů a interkulturní výchově v pregraduální přípravě

1 Metoda PRVA

Fenomenologická reflexe výtvarného artefaktu (PRVA – *Phenomenological Reflection of Visual Artifact*) je nedirektivní diagnostická, terapeutická a didaktická metoda s patogenetickými i salutogenetickými způsoby využití. PRVA vychází z poznatků klinické psychologie a speciální psychoterapie, užívaných při léčebném, preventivním i salutogenetickém ovlivňování znepokojivých emocí člověka. PRVA umožňuje porozumět znepokojivé emoci, do které byl reflektující vpraven reflexí vlastního artefaktu (Závora, 2009).

PRVA pracuje s interakcí procesů mysli a těla a jejím cílem je dobré pojmenování tělesně prožívaného významu (felt sense) tak, aby došlo k prožívanému posunu (shift sense) neboli porozumění tělesně pociťovanému (congruence). Proces reflexe směřuje od vyhmatávání podob tělesně pociťovaného významu (eidos) k uchopení prožívaného významu slovem: *nalezení smyslu* (logos) *porozuměním* (Závora, 2009a).

PRVA je položena na hermeneuticko-narativních a fenomenologických základech. Historické a koncepční vymezení této metody vychází z teorie a praxe vybraných psychoterapeutických a výtvarně výchovných přístupů a filosofie dialogu Martina Bubera. (Buber, 2005; Frýba, 1996; Gendlin, 2003; Hájek, 2002; Moreno, 1934; Naes, 1996; Rogers, 1987; Slavík, 1997; Betenskyová, 2001)

2 Metodologie výzkumu

Cílem studie bylo zjistit, jaká témata jsou v procesu reflexe v distribuci z hlediska jejich významu v životě dítěte, a vztáhnout tato témata k dosavadním anamnestickým

informacím o dítěti. Předpokládáme, že spontánně vyvstanuvší témata jsou v distribuci oproti jiným tématům individuální skutečnosti reflektujícího (Hájek, 2002). Individuální skutečnost a psychotop¹ každého z dětí vybraného výzkumného souboru považujeme za specifické pro zvláštnosti, jež plynou z diagnóz těchto chlapců. Výzkum distributivních témat z PRVA na etopedickém souboru považujeme za potřebný, protože PRVA dosud nebyla u dětí s poruchami emocí a chování aplikována.

Oba chlapci byli vybráni prostým účelovým výběrem, přičemž splňovali stanovená kritéria – dobrou schopnost komunikovat a formulovat pocity a myšlenky. Obě děti vyslovily informovaný souhlas s provedením metody PRVA. Jako silně motivační na ně zapůsobila informace o objevování tajemství jejich vlastního obrazu.

Celý proces PRVA byl snímán videokamerou, aby byla čitelná nonverbalita. Data byla transkribována do psaného textu tak, že byly zachyceny i tělesné pocity, resp. podoby tělesně zakoušeného významu (Závora, 2009). To je jedno ze specifík dat vzešlých z procesu PRVA.

Pro analýzu výpovědí byla zvolena IPA (Intepretative Phenomenological Analysis) (Smith, Flowers, Larkin, 2009). Z procesu PRVA vyvstává slovní reflexe z tělesně prožívaného významu. Toto specifikum činí proces PRVA poměrně tichým, odehrávajícím se uvnitř reflektujícího. Nicméně témata (události), vzešlá z procesu reflexe, jsou vždy vyjádřena verbálně, přičemž tělesně zakotvena (Hájek, 2002). Tělesné pocity (podoby) bezprostředně předcházející verbální explikaci jsou při IPA brány na zřetel jako důležité součásti vyjádřeného významu. Základním předpokladem je, že vynořená témata jsou ve významové distribuci oproti jiným tématům individuální skutečnosti dítěte už vzhledem k tomu, že reflexe probíhá převážně na tělesné úrovni: proces reflexe směřuje od vyhmátávání eidetické povahy tělesně prožívaného významu ke spontánnímu vynoření smyslu pociťovaného (Závora, 2009a). Tím jsou vyloučeny prekoncepty, které by přinesl rozum, pakliže bychom prováděli prostou verbální reflexi, resp. slovní doprovod zamýšleného a výtvarně realizovaného námětu.

Výzkumná otázka: Jaká témata se v procesu PRVA spontánně vynořují a jak souvisejí s individuální skutečností dítěte?

3 Aplikace PRVA na dvou případech

Kasuistiky jsou uvedeny souhrnem anamnéz, přičemž byly brány v potaz zprávy všech odborníků k případu (psycholog, psychiatr, vychovatel, pedagog, etoped a též důvody k nařízení ústavní výchovy, které zjišťoval soud). Z IPA jsou z důvodů omezeného prostoru článku uvedeny pouze klíčová místa výpovědí s komentáři – popisnými, jazykovými a konceptuálními ve standardním značení podle Smitha (2009).

Motiv a téma artefaktu nejsou pro PRVA nikterak důležité, protože se k nim reflexe, co do vyvstalých významů, prakticky nikdy nevtahuje a pokud ano, pak zcela okrajově² (Závora, 2009). Proto se k těmto kategoriím artefaktu i vzhledem k omezenému prostoru článku nevyjadřujeme.

¹ *psychotop* je satiterapeutický pojem Mirko Frýby (1996) vyjadřující psychicky pojatý životní prostor konkrétní osoby, jehož struktury jsou definovány výhradně prožíváním této osoby

² příběh kresby probíhá ve zcela jiném modu než reflexe vztahováním se k artefaktu coby žité přítomnosti

3.1 *Kasuistika: Pavel, 15 let*

Pavel opakovaně utekl z domova od rodičů. Policii která jej zadržela, označil osobu, jež ho měla sexuálně zneužívat. Chlapci byla soudně nařízena ústavní výchova. Rozsudek o něm hovoří jako o chlapci citově nedosyceném, který potřebuje pochvalu, pohlazení a současně jasná pravidla, která se musí naučit respektovat. Ze zprávy psychologa a etopeda DDÚ plyne, že během ústavní adaptace se chlapec vzdaloval skupině, trpěl na opakované afektivní záchvaty s tendencí k útěku, intelektový výkon měl ve spodním pásmu LMR, trpěl snadnou unavitelností a byl značně ovlivnitelný. Motivovat se jej dařilo spíše odměnou (sladkostí), než pochvalou. V komunikaci se jevil pasivní. Zjevně působí značně zanedbaně a to jak citově, tak dovednostně i znalostně.

Pavel byl instruován k tvorbě artefaktu. Jako medium zvolil barevnou kresbu (fixy). Dbali jsme na to, aby byla jeho kresba svobodná co do volby tématu tak uvolněného zpracování (Závora, 2009b). Zvolil si formát papíru A4 a orientaci na šířku a zpracoval téma „Sáňkování“.

Obr. 1: Pavel – Sáňkování, volný námět i zpracování, kresba fixy, A4

Výpověď dítěte z procesu PRVA byla analyzována IPA. Analýza odhalila čtyři témata v pořadí v jakém je níže uvádíme:

1. téma: OCHRANA ZA CENU BOLESTI (TRESTU)

D: „Teplo“

D: „Všude.“ (pohled dítěte je upřen na prův.)

D: „Srdce“

D: „Bouchá“

D: „Pálení rukou“

**horké a rozbouřené
vystrašení, očekávání trestu**

D: „Horko“ (velmi tiše)

D: „Tady“ (ukazuje na celou horní část těla)

D: „Hm. Táta, jak se mnou jel“ (velmi potichu a nesrozumitelně)

konfliktní situace s tátou

D: „Jsem mu nadával sprostě.“

brání matku při vědomí nebezpečí?

D: „Že mámu tahal za vlasy.“

D: „Dal mi facku.“

D: „Brečel, brečel jsem.“

2. téma: VÍCE STAROSTI O JINÉ, NEŽ O SEBE

D: „Teplo na celým těle.“

D: „Teplo.“

vzrušené teplo

D: (skočí do řeči) „...jsem byl doma“

D: „Když jsem zavřel oči...“

D: „...tak jsem koukal na ten obrázek, tak se mi zdálo,
že táta mě vzal za nohy a mlátil mě o auto.“

D: „Jak jsem byl doma, tak táta dolů a nahoru táhnul mámu za vlasy, sem byl
doma v létě, tak vzal moje nohy do skříně a házel mě s ní tam za nohy a točil mě
a hodil mě do skříně.“

D: „Máma byla na mě hodná.“

D: „A táta na mě zlej kvůli tomu, že máma mi něco řekla a já jsem neposlech
a táta mě zmlátil.“

D: „Vždycky když jsme s Danečkem přišli domů v půl šestý, tak Páťa utek z balkó-
nu ven, už jsme ho nenašli a Danečka a mě mlátil od večera do rána, dycky večer.“

táta jako zdroj zla, bolesti a napětí

D: (skáče do řeči) „Táta mlátil Danečka i mě.“

D: „Daneček má víc modřin než já.“

více lítosti než sebelítosti?

3. téma: AFINITA KE KONFLIKTU A VINĚ

D: „Horko.“

D: „V létě.“

D: „Před rokem.“

D: „Na celým těle.“

horké vzrušení z provinění

D: „Horko.“

D: „Když jsme byli na baráku.“

setrvání v konfliktu,

konflikt přitahuje i za cenu omezení, ztráty

odměny v podobě „jít ven“?

D: „Třeba když noví kluci vyváděli, tak jsme nešli ven se vyvětrat
a zůstali jsme doma.“

vzrušivá situace mezi dětmi

D: „Ne jako nepříjemný, ale já nevím, jak to vysvětlit.“

očekávání pobytu venku; kolektivní trest je vzrušující?

4. téma: OCHRANA BLÍZKÝCH

D: „Horko.“

D: „Teplý jako oheň.“

horké rozrušení

(ukazuje na hrudník)

D: „Nepříjemný.“

D: „S Karlem C.“

P: „S Karlem C. ti to bylo nepříjemné. Jak se to stalo?“

D: „Jsem byl na pokoji, ještě na schodech,

konfliktní situace

nadával mi do mámy a do Filipka malýho.“

nadávky bližním silně rozrušují

PRVA umožnila, aby Pavlovi spontánně vyvstala čtyři témata: *Ochrana za cenu bolesti (trestu); Více starosti o jiné než o sebe; Afinita ke konfliktu a vině; Ochrana blízkých*; Témata první, druhé a čtvrté lze zařadit pod kategorii „**starost o bližní**“. Třetí téma, *Afinita ke konfliktu a vině*, s ostatními třemi souvisí ve společném elementu, a sice **konfliktu**. Vina a očekávání trestu či bolesti³ jsou v Pavlově uvažování věci odsouvání, nevidění, trpění a dokonce i nikoliv nepříjemného vzrušení.

3.2 *Kasuistika: Lukáš, 1 et*

Podle zprávy soudu, který nařídil ústavní výchovu, byl chlapec vychováván v rodině čtyř sourozenců, z nichž dvě děti v útlém věku zemřeli. Zjevná byla neschopnost rodičů se o něj postarat po emoční, sociální, ale i materiální stránce. Chlapec byl agresivní, nezvladatelný, napadal své spolužáky i učitele. Rodiče jej nebyli schopni zvládnout. Byl v péči dětského psychiatra. Objevily se u něj příznaky epilepsie. Ze zpráv vychovatele, etopeda a psychologa DDÚ čteme, že napadal své spolužáky a ničil školní majetek. Měl problémy se sebeovládáním (požil lepidlo, pil vodu z toalety a ocet, vyhrožoval sourozencům s nožem v ruce). Obtížně snášel odmítnutí a ve skupině byl spíše tolerovaný než oblíbený. Vztah ke členům rodiny je popisován jako neprožitý; velmi touží po zájmu rodičů a přijetí (mezi dospělými vyhledával substituci). Je spíše pasivní, intelektový výkon se u chlapce pohybuje v pásmu lehké mentální retardace. Emočně je značně nestabilní, s nízkou frustrační tolerancí a silnou potřebou ujištění, že se chová dobře.

Z anamnézy jsou citovány epileptiformní záchvaty psychogenního rázu (zřejmě naučená strategie). Sám sebe vnímá jako psychicky nemocného. Podle svých slov musí být v zařízeních a nemůže být doma. Pokud byl vystaven zátěži, přecházel do epileptických projevů. Absolvoval proto mnoho hospitalizací v nemocnici. Za svou nemoc se dokáže skrývat.

Lukáš byl instruován k tvorbě artefaktu. Za medium si svobodně zvolil barevnou kresbu pastelkami a fixy. I námět a téma jeho kresby bylo zcela v jeho rukou, podobně jako zpracování, ke kterému byl motivován, aby bylo co možná nejuvolněnější. Zvolil si formát papíru A4 s orientací na výšku a zpracoval téma „Vánoční stromek“.

³ ze strany např. vychovatele, otce atd.

Obr. 2: Lukáš – Sáňkování, volný námět i zpracování, kresba fixy, A4

Lukášova výpověď z procesu PRVA byla analyzována IPA. Z analýzy vyvstala čtyři témata v pořadí, v jakém je níže uvádíme:

1. téma: POBYT V DDŠ ZATĚŽUJE

D: (hrudník)

D: „Těžko.“

D: „Když jsem odjížděl zpátky sem do děcáku.“

D: „Jsem brečel.“

D: „A říkal jsem tátovi, aby mě vzal zpátky domů.“

návrat do DDŠ tíží

**„říkal“ a ne „prosil“
pobyt v DDŠ jako zátěž?**

2. téma: SVOBODA JAKO ODMĚNA

- D: „Horko.“ **horká (divoká) radost**
 (břicho temeno hlavy)
 (zatřepal všemi prsty) **dynamizující horkost**
 D: „Jako bych jsem mačkal.“
 D: „Když jsem měl body a hrál jsem hry.“ **PC hry z odměnu**
 D: „Pak jsem šel na vycházku.“ **vycházka za odměnu**
 D: „Šťastně, protože jsem měl vedle holky.“ **svoboda za odměnu působí radost?**

3. téma: TOUHA ZŮSTAT DOMA

- D: „Horko“ (zadní část stehen) **pálení z nechtěného odchodu (loučení)?**
 D: „Když jsem si hrál s bráchou, tak... s autíčkama, tak... jsem takhle byl.
 D: „Rozbrečel jsem se a říkal jsem bráchovi, že ho neopustím
(touha zůstat s bráchou doma)
 D: „Když jsem byl doma na prázdninách“
 D: „Ne. Ještě, když jsem byl v Liberci (diagnostický ústav).“
 D: „A pak jsem odjížděl a já jsem řekl mámě ahoj a máma mě řekla taky ahoj“
loučení s mámou smutní

4. téma: POCITY JAKO NEMOCI

- D: „Bolení nohy.“
 D: „Tady to.“ (chlapec ohnul levou ruku v lokti) „Jako kdyby mi někdo píchal injekci“
 D: „U paní doktorky, když jsem byl tady v tom, v Rumburku.“
 D: „Já jsem stával ráno, umyl jsem se, nasnídal a odebírali mi krev“
 D: „Vůbec nic. Mě to vůbec nebolelo.“
 D: „Ulevilo se mi“ **odběr krve působí úlevu**
 D: „Tlaky v hlavě“
 D: „Tady.“ (chlapec ukázal na horní čelist, pak na spánkovou oblast a na temeno hlavy)
 D: „Když jsem byl v nemocnici v Teplicích“
 D: „Tam děti si hrály a křičely a já jsem byl nemocnej a bolela mě hlava“
tlak v hlavě jako nemoc
 D: „Takový, chvíli, chvíli takový špatně mi bylo.
 D: „Mráz“
 D: „V rukou.“ (chlapec třel obě dlaně o sebe)
 D: „Když jsem byl nemocnej“
 D: „Druhého října“
 D: „Bolela mě hlava, měl jsem zimnici“ **mrazení jako nemoc**
 D: „Špatně, protože jsem měl zrovna narozky“

Lukášovi v průběhu reflexe spontánně vyvstala čtyři témata: *Pobyť v děčáku zatěžuje; Svoboda jako odměna; Touha zůstat doma; Pocity jako nemoci*; Témata první, druhé a třetí lze zařadit pod kategorii „**touha uniknout (zátěži)**“. Čtvrté téma, *Pocity jako nemoci*,

s ostatními třemi souvisí v **jisté osamělosti**: „*Pak jsem šel na vycházku.*“ „...*jsem měl vedle holky*“, „...*říkal jsem bráchovi, že ho neopustím.. Já jsem stával ráno, umyl jsem se, nasnídal...*“ „*Tam děti si hrály a křičely a já jsem byl nemocnej.*“ Nikde ve výpovědích se Lukáš nechápe jako náležející nějaké skupině.

4 Závěrečné shrnutí

Události, které se v PRVA vynořují, tím spontánně stojí ve významové distribuci oproti jiným tématům individuální skutečnosti participantů. Podle předpokladu mají právě tyto události a z nich vzešlá témata pro participanty zvláštní význam. Informace, které přináší PRVA, umožňují lepší porozumění a vhled do prožívané skutečnosti, a to nejen zkoumaným, ale i výzkumníkům.

Z IPA vyplynulo, že se Pavel vystavuje nebezpečí pro starost o blízké: chrání je až do vyostřených konfliktů. Ve vyvstanuvších konfliktních situacích zakouší dosti podobné tělesné pocity a kvalitu. Nechává se strhnout konfliktní, vzrušivou situací (značně vzrušivé prožívání – iritabilita, riskování ze vzrušivého impulsu, zastane se mámy, sdílí s klukama porušení pravidel, než aby se vymanil a dopřál si odměnu – šel ven atd.). Tělesné pocíťování při PRVA bylo akutní, vzrušeně horké a spíše komplexní než parciální (v ložiscích).

Spontánně vyvstalá témata z procesu PRVA a jejich IPA umožňují lépe rozumět tomu, jak Pavel prožívá konfliktní situace a co může být jejich hlubším motivem. Společným prvkem vyvstalých témat, která jsou ve významové distribuci oproti jiným tématům individuální skutečnosti, je konflikt coby Pavlův způsob řešení situací a obsahem pak obrana blízkých (obecněji druhých). Sám sobě věnuje v tomto smyslu druhořadou pozornost.

Lukáš touží uniknout zátěži (děčák) domů, do přítomnosti blízkých. Přesto zůstává osamělý ve všech tématech, která vyvstala. Tělesné pocity se v průběhu procesu PRVA střídaly až se ke konci reflexe staly samotnými zástupci nemocí, resp. pocitových reminiscencí pobytů v nemocnicích.⁴ Tělesné pocíťování při PRVA bylo dynamické a parciální.

Spontánně vyvstalá témata z procesu PRVA umožňují lépe porozumět Lukášově jisté vyčleněnosti včetně toho, jak prožívá zátěž a jak se s ní vypořádává (touha uniknout). To souvisí též s pobytem doma a tendencí se do DDŠ nevracet. Společným prvkem vyvstalých témat, která jsou ve významové distribuci oproti jiným tématům individuální skutečnosti, je určitá osamělost. Lukáš sám sebe ve svých prožitcích pojímá tak, jako by byl sám, a to i v případě, že je se svými blízkými.

Použitá literatura:

- Betenskyová, M. (2001). Fenomenologická arteterapie. In. Rubin, J. A. *Přístupy v arteterapii : teorie a technika*. Praha : Triton. ISBN: 978-80-7387-093-5
- Buber, M. (2005). *Já a Ty*. Praha : Kalich. ISBN: 80-7017-020-4.
- Frýba, M. (1996). *Psychologie zvládání života: Aplikace metody abhidhamma*. Brno: Masarykova univerzita. ISBN: 80-210-1324-9.

⁴ Způsob, jakým Lukáš prožíval vyvstanuvší téma Pocity jako nemoci, byl pozoruhodný. Je to naše první zkušenost, kdy pocity samy zastupovaly nemoci.

- Gendlin, E.T. (2003). *Focusing*. Portál: Praha. ISBN 80-7178-793-0.
- Hájek, K. (2002). *Výzkum tělesně zakotveného prožívání*. Praha: UK v Praze. ISBN: 80-246-0422-1.
- Moreno, J.L., (1934). *Who shall survive? A new approach to the problem of human interrelations*. Washington, D.C.: Nervous and Mental Disease Publishing Company.
- Naess, A. (1996). Ztotožnění jako zdroj hlubinných ekologických postojů. In *Závod s časem. Texty z morální ekologie*. Praha : Torst, s. 86; ISBN: 80-85368-81-1.
- Rogers, C.R. (1967). *Person to Person : The Problem of Being Human*. Lafayette : Real People Press.
- Slavík, J. (1997). *Od výrazu k dialogu ve výchově. Artefiletika*. Praha: Karolinum, ISBN: 80-7184-437-3.
- Závora, J. (2009). *Fenomenologická reflexe výtvarného artefaktu jako možnost bezpečného zacházení se znepokojivými emocemi dítěte*. Nepublikovaná doktorská disertace. Univerzita J.E. Purkyně, Ústí nad Labem.
- Závora, J. (2009a). „Od eidetiky k logice“: K měkkému a tvrdému stylu zacházení s pojmy v metodě Fenomenologické Reflexe Výtvarného Artefaktu (PRVA). In Šucha, M., Charvát, M., Řehan, V. (Eds.), *KVALITATIVNÍ PŘÍSTUP A METODY VE VĚDÁCH O ČLOVĚKU VIII. Vybrané aspekty teorie a praxe (67–73)*. Olomouc: VUP.
- Závora, J. (2009b). Specifika výtvarného projevu v metodě fenomenologické reflexe. In Komzáková, M., Slavík, J. *Umění ve službě, výchově, prevenci a expresivní terapii (123–131)*. Praha : Pedagogická fakulta UK. ISBN: 978-80-7290-415-0.